

Пронкевич Олександр Вікторович, канд. філол. наук, доцент Миколаївського державного гуманітарного університету ім. Петра Могили

Кастеляноцентристський міф в іспанській літературі доби “срібного віку”

У статті описуються стратегії “винайдення” іспанської національної ідентичності письменниками-модерністами, представниками іспанського “срібного віку”. Головним завданням, яке вони реалізували у своїх творах, була розробка “кастеляноцентристського міфу”. Пояснюється механізм маніпуляції історичною пам'яттю та “натуралізації” нації, який застосовували іспанські письменники “срібного віку” для створення образу централізованої постімперської Іспанії. Досліджується мультикультуралістична деконструкція кастеляноцентристського міфу в іспанській культурі протягом 1898-1936 рр. Процес пошуку національної ідентичності в іспанській літературі перед Громадянською війною (1936-1939 рр.) у статті характеризується як драматичний та діалогічний. Ще одним аспектом, який розглядається у даній роботі, є зв'язок між історією літератури та націоналізмом.

The paper describes strategies of inventing Spanish national identity by modernist writers of the Spanish “Silver Age”. Their primary concern was developing the Castile myth in their works. The publication explains the mechanism of manipulation of historical memory and “naturalization” of nation used by the “Silver Age” Spanish writers to construct the image of centralized post imperial Spain. The paper also studies the multiculturalism deconstruction of the Castile myth in Spanish culture from 1898 until 1936. The publication presents the process of defining national identity in pre-Civil war Spanish literature as dramatic and dialogical. Another issue considered in the paper is connection between history of literature and nationalism.

Падіння режиму Франко, входження Іспанії в об'єднану Європу, процеси демократизації та глобалізації по-новому примушують поглянути на давно відому проблему співвідношення центру і периферії в іспанській культурі. Сьогодні особливої актуальності набув проєкт мультикультуральної Іспанії, в якій національна ідентичність жодного з народів, що населяють країну, не буде дискримінованою. Прихильники цього проєкту активно працюють над його відповідним ідеологічним забезпеченням, деконструючи міфи, на яких базується образ традиційної імперської Іспанії. Цей процес “переоцінки цінностей” охопив практично всі галузі іспанської культури, і література в цьому плані не є винятком. Це відображається хоча б у назвах літературознавчих праць, які закликають “переосмислити” (“repensar”) певні періоди історії літератури [4], перечитати класиків [19], знайти нове визначення звичним явищам [17]. Годі й казати, що завдяки цим та багатьом іншим дослідженням мультикультуралістська пер-

спектива реінтерпретації іспанської культури та літератури вже давно перетворилась на впливову тенденцію. Крім цього, широкою практикою стало проведення конференцій, семінарів, круглих столів з питань іберійського мультикультуралізму, під час яких обговорюються антиімперські моделі історії іспанської літератури, музики, кіно [6, с. 7].

Читання наукових праць, згаданих вище, також доводить те, що одним із перших об'єктів пильної уваги прихильників нової мультикультуральної Іспанії є творчість іспанських письменників так званого іспанського “срібного віку” – періоду між “національною катастрофою” (1898 р.) і Громадянською війною (1936-1939 рр.). Такий інтерес є абсолютно зрозумілим, тому що саме вони здійснили колосальну за масштабом роботу, спрямовану на пошук (конструювання) іспанської національної ідентичності. Саме вони багато в чому визначили розуміння сутності та шляхи розвитку Іспанії протягом усього ХХ ст. Немає нічого несподіва-

ного в тому, що вже протягом кількох десятиліть дискутується питання про їхню моральну відповідальність за те, що вони сприяли (хай і мимоволі) розробці інтелектуального обґрунтування фаланги [9]. У публікаціях деяких надто прямолінійних критиків можна прочитати, що Унамуно є “інквізитором іспанської ідентичності” і попередником націоналкатоліцизму [18]. Не менш суворі звинувачення іноді лунають на адресу М.Анхеля Ганівета, П.Барохи, Асоріна, А.Мачадо, Х.Ортеги-і-Гассета, Е.де’Орс та ін.

Проблема централізму/регіоналізму завжди привертала увагу письменників іспанського “срібного віку”. Майже всі вони цікавились роллю Кастилії в іспанській історії й культурі. Тієї чи іншою мірою значна частина їхньої творчості була пов’язана з кастеляноцентристським міфом, який є наріжним каменем у націоналістичному проєкті централізованої Іспанії – гаслом “Націоналізму” великої імперської Іспанії, які слід відрізнити від “націоналізмів” (“партикуляризмів” – термін Ортеги-і-Гассета. – *О.В.*) Каталонії, Країни Басків, Галісії та ін.

Розробці кастеляноцентристського міфу в націоналістичній історіографії й теорії літератури присвячено багато книг, статей, есе, але, мабуть, у найбільш концентрованому вигляді його сутність постає в роботах Хуліана Маріаса, учня й послідовника Х.Ортеги-і-Гассета. Х.Маріас присвятив спеціальне есе проблемі Кастилії та Іспанії. Аби роз’яснити свою думку, він пропонує читачеві проаналізувати смисл трьох фраз, які влучно виражають три різні версії інтерпретації ролі Кастилії в іспанській історії. Перша фраза належить Ортегові, який у своїй відомій праці “Безхребетна Іспанія” (1921 р.) висловився так: “Кастилія створила Іспанію, і Кастилія її зруйнувала” (“Castilla ha hecho España y Castilla la ha deshecho”). На що пізніше (у 1931 р.) іспанський історик Клаудіо Санчес Алборнос відповів: “Кастилія створила Іспанію, і Іспанія зруйнувала Кастилію” (“Castilla hizo a España y España deshizo a Castilla”) [цит. за: 16, с. 273]. Продовженням цієї полеміки є фраза самого Х.Маріаса: “Кастилія зробилась Іспанією” (“Castilla se hizo España”) [16, с. 274].

Смисл фрази Ортеги впливає з його підходу до проблеми “партикуляризму” – тенденції до надмірного індивідуалізму як на рівні окремих людей, так і на рівні націй. На думку Ортеги, партикуляризм – це хвороба, яка охопила всю Іспанію, хоча її симптоми варіюються від регіо-

ну до регіону. “У мене не викликає жодного сумніву факт, – пише Ортега, – що коли суспільство стає жертвою партикуляризму, першим, хто виявляється його прихильником, – це сама центральна влада. Так воно і сталося в Іспанії” [16, с. 274]. На думку Ортеги, Кастилія багато сторіч тому кинула виклик партикуляризму і змогла об’єднати Іспанію, піднести її до рівня імперії, але коли кастильські (імперські) еліти почали ставити свої особисті інтереси вище від державних (тобто стали партикуляристами), “Кастилія перетворилася на щось собі протилежне” [16, с. 274] і це ознаменувало початок “занепаду” Іспанії.

Клаудіо Санчес Алборнос дивиться на проблему з іншої точки зору. На його думку, Кастилія була основною підпорою Іспанії, покликаною виконувати за інші частини країни величезні імперські завдання: давати людей для завоювання й колонізації Америки, бути авангардом Контрреформації. Кастилія, фактично, була жертвою імперських амбіцій іспанських монархів. Вага всієї Іспанії лягала на її плечі й “розчавила” Кастилію. “Кастилія була (...) виснажена і знищена глобальною Іспанією” [цит. за: 16, с. 275].

Х.Маріас починає з того, що заперечує тотожність понять “Кастилія” та “центральна влада”. Він приділяє головну увагу з’ясуванню смислового навантаження терміна “Кастилія” і стверджує, що остання ніколи не була ані географічним, ані політичним центром Іспанії, що більшість мислителів, які займалися цією проблемою, робили логічну помилку, коли ставили знак рівності між Мадридом і Кастилією тільки на тій підставі, що Мадрид розташований у Кастилії. Мадрид як столиця, стверджує Х.Маріас, не може ототожнюватися ані з Кастилією, ані з Іспанією. Далі, доводить Х.Маріас, “Кастилія” як етнокультурна й географічна реалія – це щось надто рухоме, неясне, невизначене. Він посилається на факт існування двох Кастилій – Старої і Нової – і запитує, яку з них слід вважати справжнім центром. Ще одним аргументом проти ототожнення “Кастилії” і “центральної влади” є твердження, що Кастилія ніколи не користувалася привілеями “центру”, не збагачувала себе за рахунок інших. Вона становить один із найбідніших регіонів Іспанії (принаймні, значно бідніший, ніж Каталонія або промислово розвинена Країна Басків). Х.Маріас, разом з С.Алборносом, вважає, що Кастилія була першою жертвою імперії, щоправда, надає самому поняттю “жертва” інший смисл.

Сумлінне і чесне вивчення історії, стверджує Х.Маріас, показує, що з часом Кастилія “декастелянізувалася”, втратила свою національну ідентичність, тоді як інші регіони Іспанії її зберегли. “Кастилія змінюється, втрачає свою виключну “Костильськість”, вона іспанізується. Те, що часто називають “кастелянізацією” інших частин Іспанії, було швидше “іспанізацією” Кастилії, яка шукає себе шляхом подолання рис своєї окремішності” [16, с. 278]. У такій спосіб Кастилія, за Х.Маріасом, “зробилася Іспанією” – вона розчинилася у ній як у вищій реальності, принісши в жертву своє “я”.

Ці три версії розуміння ролі Кастилії в іспанській історії різняться більше риторично, ніж по суті. Вони є прикладами різних варіантів “кастеляноцентристського міфу”, який полягає у визнанні тотожності Кастилії та Іспанії. Без Кастилії немає великої Іспанії. Кастилія виступає синонімом імперії. У Х.Ортеги-і-Гассета і К.Санчеса Алборноса ця ідея виражена чітко й однозначно. У Х.Маріаса вона ніби заперечується, але таке враження оманливе. За логікою Х.Маріаса, на рівні архетипу Кастилія ототожнюється з героєм, який жертвує собою, своїм “я” (пригадаймо Сіда) заради вищої мети – служіння Імперії. Отже, на думку Х.Маріаса, провідна роль Кастилії в іспанській історії – не в тому, що вона була центром політичної влади, а в тому, що вона подає приклад самопожертви іншим частинами Іспанії, які не хочуть обмежувати свої амбіції щодо реалізації власної національної ідентичності, навіть якщо здійснення їхніх прагнень загрожує розпадом цілого – Іспанської держави в тому вигляді, як вона склалася. У своєму есе “Кастилія та Іспанія” Х.Маріас демонструє неабияку винахідливість і гнучкість аргументації, аби якісно оновити кастеляноцентристський міф, але не заторкує його глибинної сутності. Зважаючи на той факт, що есе було написано 1976 р. – рік після смерті Франко і напередодні остаточного розпаду його режиму, – думки Х.Маріаса слід сприймати як спробу “випередити” час: передбачаючи намагання “партикуляристів” (місцевих націоналістів – каталонців, басків, галісійців) “розпорозити Іспанію”, роздерти її на частини, як це було за часів Другої республіки, він намагається попередити їх щодо надмірного захоплення самим процесом відокремлення.

Як зазначалося вище, “кастеляноцентристський міф” є невід’ємною частиною творчо-

сті іспанських письменників “срібного віку”. Останнім часом ця тема є предметом пильної уваги сучасних іспаністів. Найбільш поширена точка зору на сутність “кастеляноцентристського міфу” пов’язана з теорією націоналізму як породження доби модернізму. Згідно з таким підходом нації не є вічними явищами. Вони є реакцією на стрімку модернізацію суспільства і з’явилися на світ не раніше, ніж Французька та Американська революції. “Нації й націоналізм були соціальними конструктами і культурними творіннями доби модернізму, розробленими під час доби революцій і масових мобілізацій з метою контролювання цих процесів швидких соціальних перетворень” (Е.Сміт) [22, с. 22].

Одним із головних засобів створення нації за часів модернізму є її конструювання (“винаходження”), вивченням якого займаються такі відомі сучасні теоретики націоналізму, як Е.Геллнер, Е.Хобсбаум, Х.Бгабга, Б.Андерсон [1; 2; 8; 11]. З їхнього погляду, нація не є природним або метаісторичним явищем. Вона є культурним артефактом, змістове наповнення якого змінюється. Нація визначається як представлена в уяві людей політична єдність; вона не є річчю, вона є ідеєю, породженою у свідомості еліт, які за допомогою освіти, культури, пропаганди втілюють її у свідомість мас. Ця штучна реальність символів, асоціацій, вірувань (а не кров і не географічна обумовленість) об’єднує індивідів у єдине ціле – в націю.

“Кастеляноцентристський міф” – один із таких націогенних чинників, створених іспанськими елітами і впроваджуваних, у тому числі (і насамперед) засобами літератури, у свідомість читачів із метою зміцнення централізованої імперської Іспанії. Далі розроблені письменниками моделі нації набували широкого розповсюдження через школу, пресу, масову літературу. Така або подібна точка зору представлена в працях С.Суйберс [21], К. Крістофер Соуфас [23], Р.Спайерс [24] та ін., але найбільш послідовно вона виражена у книзі Інмена Фокса, яка так і називається “Винаходження Іспанії”. Вчений досліджує корені “кастеляноцентристського міфу” в творчості письменників “срібного віку”, а також стратегії його інкорпорації у свідомість іспанців і доводить, що він є продуктом реакції іспанських ліберально-демократичних еліт на модернізацію суспільства.

На думку І.Фокса, основи “кастеляноцентристського міфу” заклали творці іспанської лібе-

ральної історіографії XIX ст., згруповані навколо мадридського Атенео (Ateneo de Madrid), заснованого 1835 р., і створеного у 1876 р. Інституту вільної освіти. Ці два центри інтелектуального життя виконували роль осередків, у яких відбувалася розробка моделей подолання відсталості Іспанії, шукались засоби виховання нації в дусі лібералізму. Ці насамперед педагогічні проекти були спрямовані на виховання національно свідомої еліти, яка могла б узяти на себе тягар оновлення, лібералізації й європеїзації Іспанії. Крізь ці інституції поширювалися в Іспанії ідеї Карла Крістіана Фредеріка Краусе (“краусизм”). Навколо них групувалися найкращі інтелектуальні сили країни: Франсіско Хінер де лос Ріос, Гумерсіндо де Аскарате, Ніколас Сальмерон, Хоакін Коста, Рафаель Альтаміра і багато інших. Подальшим розвитком краусизму та ліберально-демократичної ідеології Вільного інституту освіти вже у XX ст. переймалися “Рада з поширення освіти” (створена 1907 р.) і Студентська резиденція у Мадриді (заснована 1910 р.). Діячі іспанської культури, причетні до Інституту, до інших осередків лібералізму, видавали цілу низку часописів. Під безпосереднім впливом ідей Інституту відбувалось духовне становлення таких провідних іспанських інтелектуалів, як Кларін, Гальдос, Х.Вера, М.де Унамуно, А.Мачадо, Ф.де лос Ріос, Х.Бестейро, А.Кастро, Р.Менендес Пидаль, Х.Рамон Хіменес та багато ін. [13].

Одним із засобів виховання майбутніх реформаторів-патріотів було вивчення Іспанії. Її географія, культура, минуле постали перед ними як невідома реальність, яку треба було наново відкривати, застосовуючи найновітніші наукові (позитивістські) методи. Також усіляко заохочувались там і найпрогресивніші прийоми викладання. Саме з того моменту беруть початок знамениті екскурсії іспанських інтелектуалів до провінцій, з чого народилось пізніше нове розуміння іспанського пейзажу. Атенео й Інститут вільної освіти дали могутній поштовх іспанському інтелектуальному життю. Без них навряд чи відбулося б славетне друге відродження іспанської літератури й філології у першій половині XX ст., не стала б реальністю Друга республіка.

Одним із окремих завдань Атенео та Інституту вільної освіти було переосмислення іспанської історії. Численні історики, які співпрацювали з цими установами (М.Лафуенте, А.Кановас дель Кастильо, М.Педрегаль і Каньедо, Ф.де

Кастро, Х.де лос Ріос, Р.Альтаміра та ін.), дивились на історію не тільки як на науку, а й як на педагогіку: іспанське минуле містить у собі послання сучасникам; воно підказує їм, яких помилок не слід робити. Тому історія, з погляду представників іспанської ліберальної демократії XIX ст., є невичерпним резервуаром загальнонаціональних міфів, які були нічим іншим, як ключами до розуміння іспанської національної ідентичності.

Наступний етап у розробці “кастеляноцентристського міфу” – історіософія наробки “регенерасіоналістів” Х.Кости, Р.Альтаміри, Л.Мальди, М.Пікавеа, Д.Ісерна, Р.де Маесту, Л.Мороте. Сама назва угруповання походить від іспанського слова *regeneración* – відродження. Його представники ставили перед собою мету, схожу з тією, яка надихала інших представників іспанського ліберального націоналізму. Вони прагнули розв’язати “проблему Іспанії”, вивчити її хвороби, аби вилікувати її шляхом лібералізації й європеїзації та повернути їй колишню імперську велич, втрачену за часів правління Габсбургів і Бурбонів, у громадянських і революційних війнах XIX ст.

У книзі І.Фокса викладено основні складові елементи “кастеляноцентристського міфу” (головні дискусійні проблеми іспанської історії). Стисло їх можна представити у такому вигляді. 1) Пошук у минулому періодів та історичних постатей, які б слугували моделлю для теперішнього. За спостереженнями І.Фокса, у працях ліберальних істориків це найчастіше були Реконкіста і Сід, Альфонс Х Мудрий, Ізабелла і Фердинанд, повстання комунерос, Війна за незалежність проти Наполеона [12, с. 35-65], які проголошувались найкращими проявами іспанського національного характеру, слугували взірцем поведінки для широких мас і національно свідомих еліт. Габсбурги і Бурбони – іноземці, “чужинці” – переслідували цілі, далекі від справжніх національних інтересів Іспанії (М.Пікавеа, М.Анхель Ганівет). Не важко побачити, що в історичних працях ліберальних авторів чітко проявляється зацікавленість історією централізованої “держави-нації”, згурпованої навколо Кастилії. 2) Створення “вічного” позаісторичного образу іспанця на основі “ідеалізації” Кастильських героїв, не тільки реальних, а й вигаданих (Католицькі королі, ідеал правителя Б.Грасіана та ін.). У цьому плані показовим є трактування образу Сіда, яке ми знаходимо у

Хоакіна Кости. Останній, зокрема, стверджує, що Сід – насамперед носій демократичних ідеалів, який прагне встановити верховенство справедливості. На думку Кости, цей герой середньовічного епосу “зробив з права релігію” і шукав гармонії у міжкласових стосунках. Такого “демократичного” Сіда слід протиставляти Сідувійському, Сіду – королівському васалу. Могилу цього останнього Сіда Коста закликає зачинити “подвійним ключем” [цит. за: 12, с. 61]. В усіх цих міркуваннях з приводу відомого літературного персонажа нам хотілось би підкреслити думку, яку Х.Коста послідовно проводить: Сід є Кастильським героєм, який став Всеіспанцем, вічним, позаісторичним. Кожен іспанець може стати Сідом, йому тільки треба відродити його в собі.

І.Фокс також аналізує спроби перегляду “кастеляноцентристського міфу”, які припадають на те саме ХІХ ст. (точніше на його кінець) і які були здійснені ідеологами “місцевих націоналізмів” (каталонського і баскського). В історичних розвідках каталонських авторів Ж. Рубіо, Міла і Фонтанальс, В. Балангуера, Ж. Кортади і В. Альміраля, якого називають одним із батьків каталонського націоналізму, доводилось, що Іспанія – не тільки Кастилія, а й “складний конгломерат різних націй” [12, с. 65-88]. Апатії, ледачості, браку підприємливості, мрійливості кастильців, що їх втілює Дон Кіхот, протиставляється сформований історією комплекс позитивних якостей каталонців: працьовитість, ініціативність, незалежність, чесність і т.п. [12, с. 71]. З іншого боку, такий одіозний історичний діяч, лідер баскського сепаратизму, як Сабіно Арана Гойрі, з інших (консервативних) позицій, ніж каталонці, але не менш послідовно намагався протиставити кастильському націоналізму баскський. Він, зокрема, намагався довести, що баскський націоналізм – частина давньої, архаїчної, “справжньої” Іспанії. У такий спосіб вимальовувався “антикастильський проект” іспанської історії [12, с. 95].

Таким чином, на початок “срібного віку” “кастеляноцентристський міф” вже протягом кількох десятиліть був предметом інтенсивних дискусій. Такі іспанські письменники, як М.де Унамуно, П.Бароха, Асорін, Р.де Маесту, А.Мачадо, Х.Ортега-і-Гассет, Р.Перес де Айала, Е.де’Орс та ін., не були першими, хто відкрив цю тему. Крім істориків, до її розробки долучилися також представники іспанського романтизму,

реалізму, натуралізму (М.Хосе де Ларра, Б.Перес Гальдос, Е.Пардо Басан та ін.). Проте “катастрофа 1898 року” загострила і радикалізувала проблематику. Вона спричинила глибоку (глибинну) рефлексію щодо можливостей красного письменства впливати на свідомість читачів і в повному обсязі продемонструвала національний потенціал літературних міфів, кастеляноцентристського в тому числі (і ми додали б, насамперед). Іспанські письменники “срібного віку” значно збагатили й розширили репертуар стратегій його втілення у свідомість читачів.

На думку І.Фокса, це знайшло вихід у цілій низці стратегій “кастелянізації” іспанського духу, а саме: 1) у запровадженні М.де Унамуно ідеї інтраісторії і розробці ідеї часу як “вічного повернення” в есе та художніх творах Асоріна; 2) у програмі реінтерпретації у відповідному дусі творів класиків іспанської літератури (“Пісня про Мого Сіда”, поети-містики, Сервантес, Кальдерон, Кеведо та ін.), живопису (Ель Греко, Веласкес, Гойя), архітектури (Ескоріал), пам’яток архітектури, реалізацію якої ми знаходимо в художніх творах і есе Ганівета, Унамуно, Барохи, Асоріна, А.Мачадо, Ортеги-і-Гассета та ін.; 3) у створенні Ортегою елітаристської кастеляноцентристської моделі іспанської історії та європеїзації Іспанії. Прокоментуємо кожен з визначених стратегій [12, с. 111-174].

Про сутність концепту “інтраісторії” Унамуно написано чимало, і тут немає сенсу повторювати сказане (тих, хто цікавиться, відсилаємо до праці Р.В.Ватсона [11]). Обмежимося тільки зауваженням, що Унамуно, відкидаючи офіційну історіографію, закликає пірнути під поверхню мовчазного життя, шукати всередині, в глибинах повсякденної реальності вічне, постійне – метаісторичну (антиісторичну) Іспанію, явлену в символах, образах, снах, метафорах. Схожим шляхом до розв’язання проблем іспанської історії іде й Асорін. Його філософія часу перебуває під впливом ідей Шопенгауера і Ніцше (“теорія вічного повернення”). Для Асоріна, як і для Унамуно, мають значення тільки повторювання, глибинні невисловлювані вічні структури, а не зовнішня зміна форм. В історії слід спостерігати духовні константи. Філософія історії, подібна до Унамунової й Асорінової, пропонує певний підхід до розв’язання проблеми іспанської національної ідентичності, а саме постулює існування позачасового типу іспанця. Протягом усієї складної й суперечливої іспанської етнічної історії

(передримська доба, романізація, навала варварів, арабський період, вигнання євреїв і арабів) цей тип в основних рисах залишається незмінним: іспанцями були і Сенека, і Ісідор Севільський, і Сервантес, і Гойя. У такий спосіб утверджується у свідомості ідея “вічності” (renewalism) нації. Нагадаємо, яку реакцію викликала відома теорія А.Кастро, що слова “іспанський”, “Іспанія” не можна застосовувати до всіх періодів іспанської історії (як це робить, наприклад, Р.Мендес Пидаль у книзі “Іспанці в історії”), а тільки до доби після арабської навали. А.Кастро стверджував, що етногенез народів Іспанії – це історія не одного етносу, а послідовна зміна принципово різних етносів. Такий висновок викликав різку критику з боку представників націоналістичної історіографії.

Зв'язок між постульованим існуванням “позачасового іспанця”, головної дійової особи “інтраісторії”, і кастеляноцентристським (імперським) міфом продемонструвати неважко. На думку Унамуно й Асоріна, сутність “інтраісторії” не можна розкрити, читаючи дослідження істориків, вона – у мистецтві, в літературних творах, архітектурі. Своєю чергою, персонажі книг, їхні автори, художники, політики, історичні постаті, їхні вчинки, культурні та археологічні пам'ятки є літературними міфами, які розповідають про збудування Іспанії героєм-захисником імперії. Збереження Іспанії бачиться у зміцненні єдності на основі “кастеляноцентристської моделі” історії і культури Іспанії. Підтвердженням тому є численні інтерпретації образів Сіда, Селестини, Дон Хуана, Сехісмундо, вчинків Католицьких королів, картин Ель Греко, Веласкеса, Сурбарана, Мурільо, Гойї, які ми знаходимо в есеїстиці письменників іспанського “срібного віку”.

На думку І.Фокса, а також деяких інших дослідників, найбільш послідовно “кастеляноцентризм” виражається у поглядах Ортеги-і-Гассета. Тут немає сенсу переказувати широко відомі положення його есе “Роздуми про Дон Кіхота”, “Безхребетна Іспанія”, “Роздуми про літературу і мистецтво (іспанський спосіб бачити світ)” та ін., в яких Ортега сформулював своє розуміння проблем іспанської ідентичності. Зауважимо тут, що ідеї Ортеги, на наш погляд, символізують новий етап у розвитку “кастеляноцент-

ристського міфу”, оскільки він зв'язує образ “позачасового кастелянізованого іспанця” з проблемою “європеїзації Іспанії” й теорією еліти, що протиставляється “людині маси”. Висловимо припущення, що екскурси Ортеги в іспанську історію і культуру, його підкреслення як позитивної, так і негативної, але в кожному випадку виключної ролі Кастилії у ній має певний підтекст*, а саме – може інтерпретуватися як заклик, адресований сучасній Кастилії, сучасному Мадриду знову взяти на себе провідну роль у розробці оновленої концепції імперії, яка полягає тепер не в територіальних завоюваннях, а у створенні й утіленні на практиці гідного Європи і високої культури ідеалу іспанського життя.

Ще одна стратегія “кастелянізації Іспанії” – “натуралізація” (“оприроднення”) нації. Її дослідження здійснила відома представниця британської школи іспаністики Джо Лабаньї. Вона, як і І.Фокс, також виходить із розуміння нації як явища, сконструйованого елітами у відповідь на індустріалізацію, демократизацію, глобалізацію, властиві добі модернізму. Сутність стратегії “натуралізації” нації полягає в утвердженні в свідомості читачів ідеї кастелянізованої Іспанії як чогось вічного і визначеного зовнішніми природними умовами існування (кліматом, ландшафтом, іншими суто географічними чинниками). Найповніше ця стратегія представлена у жанрі “ідеологічного пейзажу” в творчості так званого “покоління 1898 року”.

Тут вочевидь недостатньо стверджувати, як це робить І.А.Тертерян, що іспанські письменники бачили в пейзажі відображення іспанської історії, культури, духовності. В реальності справа виглядає з точністю до навпаки. На думку Д.Лабаньї, взірці пейзажу, змальовані письменниками, покликані формувати у свідомості читачів конкретні моделі сприйняття й інтерпретації тієї самої історії, культури, духовності. У такий спосіб вони конкретизували (якщо не звужували) проблему національної ідентичності, пропонуючи норму “іспанськості”. Не варто казати, що її синонімом тут постає “кастильськість”. Зазначена тенденція насамперед представлена в есеїстиці, прозі, поезії Унамуно, Асоріна, Барохи, А.Мачадо, а також у творах Х.Ортеги-і-Гассета.

Д.Лабаньї, зокрема, спирається на визначення міфу, запропоноване Р.Бартом, який під

* Підставою для такого тлумачення ідей Ортеги слугує загальне “педагогічне спрямування” його історіографії, на яке неодноразово вказує І.Фокс.

останнім розуміє “риторичний троп”, що, у разі ефективного використання, надає переконливості й сугестивності буржуазній ідеології [цит. за: 14, с. 128]. Д.Лабаньї, посилаючись на Р.Барта, зазначає, що ліберально-буржуазні еліти з метою утримання влади намагаються представляти історичні процеси у вигляді природних станів [14, с. 128]. Це і є принцип “натуралізації (оприроднення) історії” як засіб “легітимації” (ідей, концептів, інституцій. – *О.В.*) на основі принципу доцільності у тих випадках, коли така легітимація неможлива на основі морального принципу” [14, с. 128]. Подібне оперування ідеологічними концептами “перетворює” націю на культурний конструкт, що виглядає як вічний, незмінний, фактично “природний” феномен, сформований певними обставинами, нав’язаними людині ззовні (такими, як клімат, ландшафт, раса і т.п.). На думку Д.Лабаньї, жанр “ідеологічного пейзажу” в творах письменників “покоління 1898 року” став одним із головних засобів упровадження принципу “оприроднення (натуралізації)” нації і водночас її “кастелянізації”, оскільки письменники “покоління 1898 р.” змальовували не просто іспанський, а перш за все “кастильський” пейзаж, який намагалися представити уособленням усієї іспанської душі загалом. Вічна, “найреальніша” Іспанія, сформована своєрідністю географічних, кліматичних обставин, ототожнюється з Кастилією.

Д.Лабаньї вказує на низку чинників, які визначають дієвість, привабливість, сугестивний потенціал “кастеляноцентристського міфу”, репрезентованого в “ідеологічному пейзажі”. “Міф воліє мати справу з бідними, недовершеними (incomplete) образами, тому що їх простіше наповнювати смислами” [14, с. 134]. Проклята кам’яниста Кастилія, майже “безплідна земля” Т.С.Еліота, “куточок світу, де блукає тінь Каїна” (А.Мачадо), є таким “бідним, недовершеним образом”, спроможним породжувати у свідомості читача розмаїття асоціацій-самоідентифікацій. Вона легко перетворюється уявою на уособлення всієї Іспанії. З іншого боку, незважаючи на зовнішню непривабливість, образ Кастилії символізує незмінне, міцне, перевірене часом духовне оперття майбутнього духовного відродження, яке могло б розпочатися на основі описаного численними мислителями стоїцизму (сенекізму) іспанців. За логікою Д.Лабаньї, останній (“сенекізм”) також “натуралізується”, репрезентується в образах Кастильської природи – спале-

ного сонцем степу, браку води, відсутності зелених дерев і затишних галявин. “Нестабільність історії, – пише Джо Лабаньї, – перетворюється на чітку зафіксованість місця” [14, с. 132]. “Стійкий інтерес до Кастилії, який ми спостерігаємо в Унамуно, Барохи, Асоріна і Мачадо відкриває можливість для усунення різноманітності шляхом створення ілюзії уніфікованого територіального простору: географічна і культурна неоднорідність (Іспанії. – *О.В.*), на яку так часто скаржаться, тут відступає на задній план, аби віддати першість одному конкретному регіону, чий монотонний рельєф стає репрезентантом одноманітності (sameness)” [14, с. 132]. Унамуно, пише Д.Лабаньї, постійно підкреслював, що іспанська історія має “тенденцію до дисоціації”, що “відсутність зв’язності” – це одна з найбільших проблем Іспанії. Звідси впливає роль Кастилії “як буквального і символічного центру, тому що центр є водночас серцем уніфікованого простору” [14, с. 132]. На думку Д.Лабаньї, у письменників “покоління 1898 р.” Кастилія постає символом відсталого сучасної нації, яка прагне оновлення.

Отже, “винаходження Іспанії” і “кастеляноцентристський міф”, за І.Фоксом, Д.Лабаньї, деяких інших сучасних дослідників, є поняттями синонімічними. Праці згаданих дослідників становлять цікаві спроби “переписати історії іспанської літератури” [12, с. 210]. Результати їхніх розвідок, поза сумнівом, значно змінюють уявлення про історію іспанської духовності і, зокрема, історію іспанської літератури, проте деякі методологічні принципи, якими вони керуються, викликають зауваження.

По-перше, обрана І.Фоксом і Дж.Лабаньї концепція націоналізму виглядає дещо спрощеною. Вона має більшу експліцитну силу для опису іммігрантських суспільств, таких як США або Австралія, а не Іспанія з її писемною історією, яка налічує більше двох тисяч років. Зпоміж теоретиків націоналізму, які оперують термінами “винаходження”, “конструювання” або “вигадування” нації, є деякі, зокрема, Армстронг, Хатчінсон, Сміт, які звертають увагу на те, що слід розрізняти поняття “етнічності” і “нації”. Перша – це почуття приналежності до певного народу, яке ще не набуло статусу нації, національної ідентичності. Цей останній процес завершується за доби модернізму, спираючись на етносимволізм – міфи, символи, легенди, історичну пам’ять, цінності, традиції, на основі

яких жителі певних територій, таких як Іспанія, набагато раніше від початку модернізму визнають себе носіями певної етнічної спільноти, протиставленої “іншим” [див.: 22, с. 224]. Значення теорії етносимволізму полягає в тому, що вона закликає дослідників націоналізму зважати на значення історичної пам’яті в питаннях формування націй. Цього ми якраз і не знаходимо в теоретичних моделях І.Фокса і Д.Лабаньї. Вони недостатньо уважно ставляться до історичної пам’яті, адже “кастеляноцентристський” міф є не тільки продуктом ліберальних еліт доби модернізму, а існує, хай у розмитій формі, у свідомості не тільки освічених верств населення, а й широких мас. Він є продуктом іспанської історії, а не тільки конструктом ліберальних націоналістичних еліт. Значна частина іспанського населення прийняла його. Він міцно “вмонтований” в її свідомості, і його не так легко викоринити (а в декого виникає запитання, чи варто це робити). Наявність “кастеляноцентристського міфу” як частини історичної пам’яті великої кількості іспанців пояснює той драматизм і ті складнощі, з якими відбувається процес націотворення в Іспанії.

По-друге, і І.Фокс, і Д.Лабаньї не враховують той факт, що література як засіб “конятування” (“винаходження”) нації має певну специфіку порівняно з іншими типами ідеології. Для них література є насамперед і майже виключно ідеологією. Вони якось забувають, що література – це штучна реальність, створена за своїми законами. У ній елемент вільної гри смислами має велике значення і може бути навіть самоціллю. Тому її вплив на свідомість читача (у тому числі на формування національної ідентичності) постає як складний, діалогічний суперечливий процес, який може призводити до наслідків, протилежних авторським задумам. Очевидно, що, наприклад, “Святий Мануель Добрий, мученик” Унамуно і “Безхребетна Іспанія” Ортеги абсолютно по-різному заангажовані у процес “винаходження” кастеляноцентристської Іспанії. Перший – художній прозовий твір зі складною наративною структурою, в якому важливо не тільки те, про що розповідається, але як і ким розповідається. На рівні послання цей текст може тлумачитись як відверто обскурантистський “кастеляноцентристський” проект Іспанії. На рівні наративної структури (нагадаємо, оповідачем тут є Анхела Карабальїно) ідеологічний проект Святого Мануеля постає далеким від

однозначності, є предметом діалогу й навіть гри. Текст Ортеги зовсім інший за жанром і розрахований на інше сприйняття. Він набагато більшою мірою є пропагандою і прямим “конструюванням” нації. Це філософський твір, чий зміст не припускає такої вільної діалогічної гри з ідеями, як “Святий Мануель”, вже хоча б із тієї причини, що не є витвором красного письменства.

По-третє, у працях І.Фокса і Д.Лабаньї “кастеляноцентристський міф” розглядається відокремлено від інших дискурсів, які є якщо не прямим запереченням, то серйозним ускладненням змальованої ними картини. Очевидно, вся творчість А.Мачадо не може зводитися до збірки “Поля Кастилії”. Унамуно також був надто суперечливим письменником, який до того ж, на наш погляд, більше переймався проблемами екзистенціалізму, віри й безсмертя, ніж пошуками шляхів “кастелянізації” Іспанії. Майже всі письменники “срібного віку” були митцями, сформованими “духом кінця віку”, були носіями відкритого, діалогічного типу мислення. Це не могло не визначити внутрішньої конфліктності їхньої художньої свідомості. З цих причин націоналістичний проект Іспанії, центральним елементом якого є “кастеляноцентристський міф”, навіть у тих, хто найбільш послідовно його обстоював (як Р.де Маесту або Х.Ортега-і-Гассет), постає у суперечливому і в багатьох випадках дефрагментованому вигляді.

На діалогічність художнього мислення письменників доби “срібного віку” звернула увагу Марі Лі Бретс. У своїй капітальній книзі “Зустріч крізь кордони. Зміна бачення іспанського модернізму. 1890-1930 рр.” вона запропонувала абсолютно нове, мультикультуралістське прочитання проблеми іспанської ідентичності в іспанській літературі початку ХХ ст. Її підхід є поєднанням елементів різноманітних сучасних методик інтерпретації художнього тексту: теорії поліфонії Бахтіна, психоаналізу, постколоніальної критики, гендерної критики, наратології, інтертекстуальності. З точки зору дослідниці, “іспанські письменники кінця ХІХ – початку ХХ ст. передчували “обговорення проблеми “іншого” (alterity) і міжкультурної комунікації у своїх різноманітних реакціях на конкретні історичні обставини, які вирізняли розвиток іспанської нації як першої нації постімперської доби” [3, с. 18]. Проміжна позиція Іспанії та її культури, на думку М.Лі Бретс, визначається ці-

лою низкою чинників: 1) потягом до Європи і водночас відштовхуванням від неї через підозру до її імперських амбіцій, які загрожують самому існуванню Іспанії; 2) близькістю до Африки (приналежністю до Європи в опозиції до Африки) і різноманітним етнокультурним складом країни (араби, євреї, християни у минулому, каталонці, баски, галісійці протягом новітнього часу); 3) власними імперськими амбіціями Іспанії відносно Латинської Америки і потребою будувати стосунки на основі рівності з колишніми колоніями; 4) помітною зміною класових і гендерних ролей, спричиненою входженням Іспанії в сучасну індустріальну цивілізацію. На думку дослідниці, така складна ситуація була надзвичайно сприятливою для здійснення іспанськими письменниками кінця XIX – початку XX ст. справжнього прориву в царині міжкультурної комунікації [3, с. 18]. Вони заклали основу сучасного постмодерністського розуміння проблем(и) ідентичності з різних точок зору (не тільки в національному, а й культурному, просторовому, часовому, статевому аспектах), а також відкрили шляхи для формування діалогічного, фактично мультикультуралістського, типу мислення. Спираючись на свій синтетичний підхід, М.Лі Бретс уточнює смислове наповнення і доводить внутрішню діалогічність розгляду основних концептів, якими оперують іспанські письменники “срібного віку”, намагаючись розв’язати проблеми ідентичності: це опозиції Іспанія/ Європа, Іспанія/ Африка, Іспанія/ Латинська Америка, імперська Кастилія/ мультикультурна Іспанія, поняття часопростору, класу і гендеру, а також образ автора в художньому тексті.

Наведемо тільки один приклад. Вище вже згадувалась “теорія вічного повернення”, яка посідає центральне місце в художньому світі Асоріна. М.Лі Бретс переконливо доводить, що в Асоріна таке розуміння філософії часу органічно поєднує два взаємовиключних концепти: уявлення про зупинку, консервацію часу, з одного боку, і розуміння часу як внутрішньо мінливого й водночас розірваного потоку мікроподій, мікровражень, мікропереживань. Такий діалогізм сприйняття часу передбачає недовіру до будь-яких застиглих моделей минулого, теперішнього, майбутнього. Іспанські письменники-модерністи (Асорін, Мачадо, Бароха, Міро, Вальє-Інклан та ін.) “схильні до постійної ревізії і вагання між проповіддю надії та іронічним скепсисом” [3, с. 287-288] і в такий спосіб наближа-

ються до визнання множинності й рівноправності всіх форм буття.

Книга М.Лі Бретс пропонує перегляд усіх звичних уявлень про історію іспанської літератури першої половини XX ст. Насамперед дослідниця значно розширює коло іспанських письменників-модерністів. Вона знімає традиційне протиставлення “модерністів” (представників “космополітизму”) національно свідомим письменникам “покоління 1898 р.”, яке закріпилося завдяки працям Асоріна, П.Салінаса, П.Ентральго Лаїна, Г.Діаса-Плахи [20; 15; 5]. Разом з багатьма іншими сучасними іспаністами М.Лі Бретс відкидає самий термін “покоління” як ідеологічно заангажований і скомпрометований франкізмом. “Модерністами” вона також вважає Кларіна, пізнього Гальдоса, В.Бласко Ібаньеса. Величезну увагу дослідниця приділяє модерністській “жіночій літературі”: Е.Пардо Басан, К.де Бургос, С.Касанова, К.Еспіна та ін. Не забуває М.Лі Бретс і представників інших іспанських націоналістичних літератур (каталонської, баскської, галісійської). Така широта погляду дає дослідниці можливість поглянути на проблему ідентичності в іспанській літературі кінця XIX – першої третини XX ст. як динамічний, багатовекторний процес.

З логіки М.Лі Бретс випливає, що творчість майже всіх іспанських письменників-модерністів, за винятком, мабуть, тільки Ортеги, не має нічого спільного з “кастеляно-центристським міфом”. Дух їхньої творчості об’єктивно заперечує цей міф тим, що по суті є мультикультуралістським проектом Іспанії. “Іспанські модерністи, – пише М.Лі Бретс, – добре обізнані в модерністських концепціях історії, залишають у минулому ідею імперії й домінування і беруться до справи (ре)конструювання іспанської нації з постімперської точки зору. Замість того, щоб заглядати всередину себе у пошуках ідеалізованих уявлень про роль Кастилії в іспанській географії і про інтраісторичну відсутність часу або тікати в екзотичний, вигаданий космополітизм, вони зосереджують зусилля на вивченні плюралістичної, мультикультуралістської іспанської нації, яка вітає з’єднання крізь зовнішні й внутрішні кордони з іншими націями і між власними регіонами...” [3, с. 234].

З таким висновком можна погодитись, але лише до певної міри. Іспанські письменники “срібного віку” дійсно підготували появу нового

мультикультуралістського постімперського бачення проблем(и) ідентичності (у тому числі національної), проте змальована М.Лі Бретс картина іспанського модернізму кінця XIX – першої третини XX ст. залишає чимало запитань. Велична й масштабна, вона містить чимало спрощень, замовчувань, у багатьох випадках ігнорує внутрішню логіку історії літератури, культури, соціально-політичного життя Іспанії, активне втручання в політику, яке було постійною практикою більшості іспанських письменників. Наприклад, з погляду М.Лі Бретс, єдиний письменник, схильний до тоталітарних моделей мислення в іспанській літературі зазначеного періоду, – Х.Ортега-і-Гассет. Інші, навіть ті, хто практично підтримував фашизм словом і ділом, як Р.де Маесту або Е.де’Орс, представлені як носії виключно діалогічного відкритого типу мислення, а найбільш одіозні книги цих авторів (наприклад, “Захист іспаніада”) просто не аналізуються. Очевидно, було б справедливіше припустити, що поряд з відкритістю й діалогізмом у багатьох із досліджуваних М.Лі Бретс письменників спостерігаються стійкі рецидиви тоталітарного мислення й поведіння. Одним із них був “кастеляноцентристський проект” Іспанії, який, незважаючи на всі заперечення М.Лі Бретс, ставив предмет їхньої постійної турботи.

Крім того, слово “мультикультуралізм” стосовно іспанських письменників доби “срібного віку” у М.Лі Бретс є поняттям виключно позитивним. Це уособлення нового справедливого світового ладу, якого повинна прагнути сучасна Іспанія, навчаючись на власній літературі. Такий погляд є результатом “деконтекстуалізації” певних явищ історії літератури. Як доводять дослідження Д.Лабаньї та інших учасників проекту “Іспанських культурологічних студій” [10], глибока перебудова художньої свідомості письменників “срібного віку”, про яку веде мову М.Лі Бретс, насправді відіграла значну роль в ідеологічній підготовці Другої іспанської республіки, але як тільки “мультикультуралізм” іспанських ліберальних еліт, не стриманий жодним ефекти-

вним централізуючим проектом, альтернативним кастелянізаціі, був перенесений у царину практики за часів Другої республіки, це призвело до соціального хаосу, дефрагментації, поляризації суспільства (ситуація “двох Іспаній”), що завершилось Громадянською війною і встановленням тоталітарного терору.

Отже, “кастеляноцентристський міф” є однією з центральних проблем філософських і художніх пошуків письменників “срібного віку”, які намагались або за його допомогою, або шляхом його заперечення сконструювати проект національної ідентичності іспанців, яка була б на рівні вимог доби модернізму. Найбільшим парадоксом історії іспанської культури був факт, що як розробка “кастеляноцентристського міфу”, так і його розкладання зсередини здійснювались тими самими людьми. На наш погляд, це одна з причин провалу першої спроби ліберальної модернізації Іспанії, заради реалізації якої протягом XIX – першої третини XX ст. було витрачено стільки зусиль кількома поколіннями блискучих інтелектуалів.

З іншого боку, зусилля сучасних літературознавців, спрямовані на те, щоб “переписати” історію іспанської літератури, є значною мірою деконструюванням “кастеляноцентристського міфу”. І тут привертає увагу ще один парадокс: погляди на проблему “кастеляноцентризму”, проаналізовані в даній статті, ідеологічно заангажовані не менше, ніж сам цей міф. Вони легко інтегруються в сьогоденніший контекст іспанських проблем, викликаних глобалізацією, входженням Іспанії до Європейської спільноти. За всіх розбіжностей, Д.Лабаньї, І.Фокс, М.Лі Бретс та інші дослідники, кожен по-своєму, прагнуть того самого – поставити на місце “кастеляноцентристського” (імперського) міфу постмодерністський проект мультикультурної Іспанії. Позиція сучасних іспанців, таким чином, наслідую принцип історіософії, сповідуваний письменниками “срібного віку” – вихованцями Інституту вільної освіти: минуле цікаве для нас настільки, наскільки містить урок для сьогодення.

Література

1. Anderson, Benedict. 1991. *Imagined Communities*. – London: Verso.
2. Bhabha, Homi. 1990. *DessemiNation: Time, Narrative, and the Margins of the Modern Nation*. In *Nation and Narration*, edited by Homi Bhabha. London: Routledge.
3. Bretz, Mary Lee. 2001. *Encounters Across Borders. The Changing Visions of Spanish Modernism, 1890-1930*. Lewinsburg: Bucknell University Press; London: Associated University Presses.
4. Cacho Viu, Vicente. 1997. *Repensar el noventa y ocho*. Madrid: Biblioteca Nueva.
5. Díaz-Plaja, Guillermo. 1966. *Modernismo frente a noventa y ocho*.
6. Dougherty, Dru, Milton M. Azevedo, eds. 1999. *Multicultural Iberia: Language, Literature, and Music*. University of California at Berkeley: International and Area Studies.
7. Fuentes, Victor. 1995. *More Than Three Forms of Distortion in 20th Century Spanish Literature Historiography: Counterpoint Alternatives*. In *Spain Today: Essays on Literature, Culture and Society*, edited by José

- Comeiro, Christina Duplúa, Patricia Green, Juana Sabadell, 21-33. Hanover, N.H.: Dartmouth College.
8. Gellner, Ernest. 1987. *Culture, Identity and Politics*. Cambridge: Cambridge University Press.
  9. Gómez Marín, José Antonio. 1974. Los fascistas y el 98. In *Tiempo de historia*. 1:26-39.
  10. Graham, Helen and Jo Labanyi. 1995. *Spanish Cultural Studies: An Introduction* Oxford: Oxford University Press.
  11. Hobsbawm, Eric. 1990. *Nations and Nationalism since 1780*. Cambridge: Cambridge University Press.
  12. Inman Fox, E. 1997. *La invención de España: Nacionalismo Liberal e identidad nacional*. Madrid: Cátedra.
  13. Junco, José Alvarez. 1995. Education and the Limits of Liberalism. In *Spanish Cultural Studies. An Introduction*, edited by Helen Graham and Jo Labanyi. 45-52. Oxford: Oxford University Press.
  14. Labanyi, Jo. Nation, Narration, Naturalization: A Barthesian Critique of 1898 Generation. In *New Hispanisms: Literature, Culture, Theory*, edited by Mark I. Millington and Paul Julian Smith, 127-49. Ottawa: Dovehouse Editions.
  15. Laín Entralgo, Pedro. 1967. *La generación del noventa y ocho*. Madrid: Espasa-Calpe.
  16. Marías, Julián. 2000. In *Ser español. Ideas y creencias en el mundo hispánico*. 272-281 Barcelona: Planeta.
  17. Orringer, Nelson R. 1998. Redefining the Spanish Silver Age and '98 within It. *Anales de la literatura española contemporánea* 23:315-26.
  18. Resina, Joan Ramón. 2000. Their Own Good: the Spanish Identity and Its Great Inquisitor, Miguel de Unamuno. In *La generación del 98 frente al Nuevo fin de siglo*, edited by Jesús Torrecilla. 236-260. Amsterdam-Atlanta: GA.
  19. Round, Nicholas, ed. 1989. *Re-reading Unamuno*. Glasgow: University of Glasgow.
  20. Salinas, Pedro. 1949. *Literatura española: Siglo XX*. Mexico: Librería Robledo
  21. Sieburth, Stephanie. 1994. *Inventing High and Low: Literature, Mass Culture, and Uneven Modernity in Spain*. Durham, N.C.: Duke University Press.
  22. Smith, Anthony D. 2001. *Nationalism and Modernism. A Critical Survey of Recent Theories of Nations and Nationalism*. London and New York: Routledge.
  23. Soufas, C. Christopher Jr. 1998. *Tradition as Ideological Weapon: The Critical Revolution of Modernity and Modernism in Early Twentieth-Century Spanish Literature*. *Anales de la literatura española contemporánea*. 23:465-77.
  24. Spires, Robert. 1988. *Transparent Simulacra: Spanish Fiction (1902-1926)*. Columbia: University of Missouri Press.
  25. Watson, Peggy W. 1993. *Intrahistoria in Miguel de Unamuno's Novels: A Continual Presence*. Potomac, Maryland: Scripta Humanistica.